

УДК: 94:316.343"653"(497.11)

**М. А. Никола
МИНОВИЋ**
историчар, Чачак
mnikola2702@gmail.com

„ТВРДИ ГРАД“ : ГРАДОЗИДАНИЈЕ И ГРАДОБЉУДЕНИЈЕ КАО РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА

АПСТРАКТ: *Раг је посвећен „рабоџама великим и малим“ зависној становништва у средњем веку око зидања и поправљања утврђених градова (градозиданије) и стражарења у истиим (градобљуденије). Обраћена је пажња на многе аспекте у вези са обављањем ових рабоџа, нарочито у другој половини XIV века, када су српске земље пошале угрожене од стране Османлија. У раду се налази досад најкомпликатијанији преглед објављених извора у којима се помињу зидање и чување градова. Циљирани и појашњени примери имају за циљ да што речистије буду приказана ова оштерећења. Анализиране су, пре свега, даровнице издаше манастирима (прецизније, законодавне одредбе садржане у њима), заштим Душанов законик, нараштивни извори и друи извори.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *градозиданије, градобљуденије, „рабоџе велике и мале“, зависно становништво, градови, утврђења, власелинства, „сџрах измаиљхански“*

Увод

Многобројне „рабоџе велике и мале“ оптерећивале су зависно становништво у средњем веку, између осталог „градозиданије“ и „градобљуденије“, од којих су у великој мери зависили одбрана и сигурност државе.¹ О њиховом значају сведочи и то што се помињу у великом броју средњовековних повеља, у којима су људи подложни манастирима били ослобођени ових работа у корист ауктора исправе. Зависно становништво са манастирских имања било је у обавези да извршава наведена оптерећења, али само за рачун поменутог. Работе зидања и стражарења у градовима

јављају се у манастирским документима заједно,² често засебно,³ а није редак случај

[1] О радним обавезама зависног становништва, као и значењу термина „рабоџе велике и мале“ видети: Милош Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *Лексикон српској средњег века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999), 609 (у даљем тексту: *ЛССВ*).

[2] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912), 162, 201, 204, 220, 223, 309, 401, 411, 420, 447, 499, 512, 514, 609 (у даљем тексту: Стојан Новаковић, *Законски сјоменици*); Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици српској права (ог XII до краја XV века)* (Београд: Геца Кон, 1926), 196 (у даљем тексту: Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици*); Павле Драгичевић, „Повеља ‘царице’ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 90; Владета Петровић, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 7, 14; Синиша Мишић и Марија Копривица, „Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 68

[3] О градозиданију погледати: Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii (Viennae: Apud guilelmum Braumuller, 1858)*, 135, 334 (у даљем тексту: Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*); Стојан Новаковић, *Законски сјоменици*, 411, 424, 453, 461, 496, 501, 507, 515, 516, 520, 529, 580, 607, 673, 707, 759, 767; Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици*, 68, 129, 134; Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских влагара* (Београд:

да су биле обједињене термином „*град*“.⁴ Није могуће замислити изучавање „*работиа великих и малих*“ без анализе законодавних одредби из манастирских исправа. На основу сачуваних извора тешко је реконструисати целокупну слику, али сачувани фрагменти су сигуран ослонац ка том циљу.

Градозиданије и градобљуденије су извршавани како на државном, тако и на локалном нивоу, тј. на властеоским поседима.⁵ Нарочито велики значај имали су на рубним деловима државе, где је изложеност

нападу била већа. Колективна одговорност за извршавање ових обавеза важила је за све житеље града и жупе у околини.⁶

Градозиданије

Градозиданије је била работа зависног становништва која је подразумевала изградњу, утврђивање, проширивање или обнављање разрушених градова.⁷ О успешној реализацији ове обавезе старао се управник града.⁸ На самом почетку овог одељка треба поставити два важна питања у вези са извршавањем поменуте работе – колико времена је одузимала и колико тешко је падала зависном становништву. Ако поглед усмеримо ка изворима, они по овом питању остају неми. Ипак, може се основано сумњати да је градозиданије била ванредна работа, јер није било константне потребе за поправљањем или подизањем бедема, већ само повремене. Обнова оштећених фортификација, уз учешће свих становника града и околне жупе на које је падало извршење исте, није морала бити превелико оптерећење и није одузимала превише времена, ако се узме у обзир број „*работиа великих и малих*“ које су имали да

Српска краљевска академија, 1936), 11, 49, 61, 69, 91, 101, 115, 121, 137, 145, 171, 189, 197, 305; Раде Михаљчић, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 89; Андрија Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеву“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 198; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исправама* (Београд: САНУ, 2006), 166, 167; Жарко Вујошевић, „Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину“ *Сџари српски архив* 5 (2006): 119; Сениша Мишић, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 78; Жарко Вујошевић, „Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 75; Сениша Мишић, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 66; Владимир Алексић, „Повеља краља Стефана Душана охридској Цркви Богородице Перивлепте“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 26.

О градобљуденију видети: Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 498.

[4] Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*, 63; Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 403, 405, 415, 436, 455, 456, 467, 470, 473, 680, 720; Александар Соловјев, *Одабрани сџоменици*, 156; Смиља Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 74; Сениша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 138; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исправама*, 147, 174; Драгић Живојиновић, „Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 63; Исти, „Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 77; Смиља Марјановић-Душанић, Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Светог Ђорђа и села Уложиста који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 65; Жарко Вујошевић, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 117; Сениша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 188.

[5] Марко Шуица, „Градобљуденије“, у: *ЛССВ*, 125; Милош Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *ЛССВ*, 609.

[6] Ради што боље прегледности, поменуте работе смо у тексту поделили у две одвојене целине, иако је преклапање на неким местима било неминовно.

[7] Марко Шуица, „Градозиданије“, у: *ЛССВ*, 125-126.

[8] Поред бриге о стању градских бедема, управници градова су командовали свом повереном оружаном силом, затим су се старали о набавци оружја, хране, увежбаности посаде, итд. Такође, поред војних, обављали су и цивилне дужности. Све су то чинили за рачун господара коме су дуговали верност. У зависности од организације, типа насеља и тога коме је припадао, градом је могао управљати кнез, војвода (или кулски војвода), кефалија (у већим градовима постојао је и кулски кефалија), челник. О управницима градова и њиховим ингеренцијама требало би рећи знатно више, али како то питање превазилази интенције овог рада, ова тема неће бити даље разматрана. Погледати: Милош Благојевић, *Државна уиправа у српским средњовековним земљама* (Београд: Службени лист СРЈ, 1997), 208-285; Сениша Мишић, „Градови и тргови српског средњег века“, у: *Лексикон градова и шрџова средњовековних српских земаља – према џисаним изворима*, редактор Сениша Мишић (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 11-14 (у даљем тексту: *Лексикон градова и шрџова*).

извршавају. У случају потребе, вршене су мање или веће поправке. Рецимо, напади уз коришћење опсадних справа могли су начинити знатна оштећења на зидинама. Или је то просто чинио зуб времена. Све се мрвило на концу, чак и тврди камен.

Међутим, и за поменути тврдњу могу се наћи изузеци. Зидане великих и важних градова могло је трајати и деценијама. На пример, деспот Стефан Лазаревић је добио Београд од угарског краља Жигмунда Луксембуршког вероватно крајем 1403. године (најкасније до априла 1404), а градња поминутог трајала је током читаве деспотове владавине (умро је 19. јула 1427), па и касније.⁹ На археолошки истраженим остацима могу се уочити етапе у зидану, попут београдског доњоградског бедема, чија се градња може приписати зидарима из села око Космаја.¹⁰ На зидинама су вршене преправке и због промена насталих након усавршавања опсадне технике. Појава топова у Европи у XIV веку промениће начин одбране и освајања утврђених градова. Нарочито од XV века почиње процес прилагођавања ватреном оружју.¹¹

[9] О Београду у средњем веку доста је писано, па ће на овом месту бити наведени само неки радови: Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1967); Марко Поповић, *Београдска тврђава* (Београд: Археолошки институт, 1982); Исти, „Утврђења Моравске Србије“, у: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовској боји* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 75-76; Милош Антоновић, „Београд“ у: *Лексикон градова и шрива*, 30-43; Јованка Калић, *Срби у њојном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 100-103.

[10] Марко Поповић, *Београдска тврђава*, 84-85; Исти, „Вештина ратовања и живот војника“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредио Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Clío, 236), 235.

[11] У српским земљама употреба топова први пут се везује за доба владавине кнеза Лазара. Он је 1386. године склопио договор са дубровачким занатлијом Милашем Радославићем око прављења топова, за плату од 200 перпера. О употреби топова у српским земљама постоји обимна литература, али ће овога пута бити наведени само неки важнији радови: Михаило Динић, „Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама“, *Глас СКА* 161 (1934): 58-97; Гавро Шкриванић, „Прилози за проучавање развоја ватреног оружја“, *Весник Војног музеја* 2 (1955): 72-80; Исти, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику* (Београд: Научно дело, 1957); Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота* (Београд: НИУ Војска, 1995), 198-199; Ненад Лемајић, „Оружје“, у: *ЛССВ*, 474-477; Исти, „Топ“, у: *ЛССВ*, 736.

Рецимо, напредак у фортификацији уочљив је у виду отвора за топове на зидинама.¹² С друге стране, градови су могли бити подигнути из темеља (попут Смедерева), што је за зависно становништво дужно да извршава градозиданије било дуготрајно и претешко бреме (о Београду и Смедереву видети ниже). Наравно, остаје питање да ли су градови зидани само помоћу радне снаге дужне да извршава обавезу градозиданије или су то обављали професионални немари плаћени за службу. Највероватније да је на оба начина довођена радна снага, с тим да је број зависног становништва био далеко већи.

Када се помене градозиданије, немогуће је не запитати се које су то категорије зависног становништва биле у обавези да извршавају ову работу, као и то ко је каква задужења имао приликом обављања исте. Можемо претпоставити да су људи од струке, попут зидара, клесара или дрводеља били заузети око саме обнове или изградње, а да су остали имали послове који су захтевали мање вештине и знања попут доношења неопходног материјала, припремања малтера, итд.¹³ На основу сачуваних извора знамо да је на манастирским властелинствима било зидара, па нема сумње да је то био случај и са властеоским имањима и да им је једна од обавеза била зидане и

[12] Милош Антоновић, „Београд“, у: *Лексикон градова и шрива*, 42.

[13] Да бисмо донекле поткрепили ову тврдњу, а у недостатку писаних сведочанстава, морамо се ослонити на фреске као историјски извор. У Дечанима је сачувана композиција посвећена зидану града, на којој је приказана једна група људи која је заузета око изградње. Наиме, највећи број је задужен да доноси камен, један радник се бави припремањем малтера, док је само један заузет самим зиданем. За овог последњег можемо основано сумњати да је професионални зидар. Део поменуте фреске видети у: Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989), 208. Такође, у Дечанима постоји сцена посвећена зидану вавилонске куле (насликана између 1335. и 1350) на којој су приказани зидари на скелама и носач камена на лествици. Погледати: Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 124. Ово су ретки примери ликовне представе градње у српским земљама средњег века, па с тога представљају драгоцен извор.

поправка градова.¹⁴ Непостојање изворне подлоге не дозвољава потврду ове теорије.

У Бањској хрисовуљи краља Стефана Уроша II Милутина постоји одредба у вези са сокалницима: „И ако се њо треху зайали манастир, и сокалници да раде.“¹⁵ У истој исправи стоји наредба: „Сокалници да њомажу њоурављашти цркве, и шрайезе, и краљеве њолаше.“¹⁶ Ако узмемо у обзир ове обавезе које су сокалници имали на поседима манастира Бањска, можемо претпоставити да је та категорија зависних становника имала као раду зидане и поправљање градова (као и они сокалници који су припадали световним властелинствима). Овоме у прилог иде чињеница да су сокалници имали мање обавеза рецимо у односу на меропахе (како на овом, тако и на другим манастирским властелинствима), што значи да су имали више расположивог времена за извршавање других обавеза, попут градозиданија.¹⁷ Поменути тврдњу морамо узети са дозом резерве, јер је не можемо доказати на основу сачуваних извора, већ гледати на њу као на једну од опција. Међутим, требало би имати на уму да није било могуће да сви радно способни људи са неког властелинства оду да извршавају градозиданије, јер би то значило заустављање процеса производње на том имању, а то је оптерећивало феудално добро и скраћивало економски имунитет који је властела уживала.¹⁸

[14] Примера ради, Светоарханђеловском хрисовуљом цар Стефан Душан је својој задужбини приложио зидаре из села Пнуће, који су као основну (али не и једину) раду имали да се баве зиданем. Постојање тако великог броја зидара подложних манастиру наводи на закључак да су као једно од задужења имали да граде и поправљају манастирско утврђење, ако би се за то указала потреба (Синиша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003), 41, 140; Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим срѣским исѣравама*, 38).

[15] Раде Михаљчић, *Закони у сѣарим срѣским исѣравама*, 143.

[16] Исто, 144.

[17] Исто, 142, 149, 152.

[18] Теодор Тарановски, *Исѣорија срѣској ѡрава у немањѣшкој држави* (Београд: Службени лист СР, 1996²), 55; Милош Благојевић, *Срѣска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 245.

Утврђени градови били су кључна упоришта за одбрану како појединих делова, тако и читаве земље. Системи фортификација били су битна гаранција опстанка државе.¹⁹ „Тврди граг“ био је место где се околно становништво склањало од непријатељског напада, па је зидане и поправљање истог постала свеопшта дужност.²⁰ У средњем веку су на стратешки важним тачкама грађена утврђења чија је главна намена била заштита путева и трговине, спречавање пљачкашких упада, чување манастира од напада и харања, итд. Војна функција била им је у првом плану, привредна потпуно скрајнута, или је евентуално имала секундарни значај. Илустрације ради, на локалитету, *Кулина* у Овчарско-кабларској клисури (изнад манастира Јовања) налази се остатак утврђења из XIV века, чија је основна сврха највероватније била заштита оближњег манастира. Ово утврђење било је подигнуто на тактички веома повољном терену, због тешке приступачности и доброг прегледа околине.²¹ У случају опасности, манастирско братство са покретним добрима могло се склонити у њега, тако да је оно било сигурно спремиште хране, али и највећих драгоцености. Уосталом, утврђења су и била грађена како би мали број људи био у могућности да се одупре мноштву опсадника. Треба знати да су манастири у средњем веку били жаришта уметности. У њима су похрањивана многобројна овоземаљска блага која су представљала пожељан плен пљачкаша. Због тога су их разбојници

[19] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71; Исти, „Вештина ратовања и живот војника“, 233.

[20] Епитет „*шврди граг*“ употребио је Теодосије, писац *Жишѣја Свештој Саве*, приликом излагања догађаја из времена великог жупана Стефана Немањића. Наиме, када му је пребегло бугарски бољар Стрез, српски владар је свом неочекиваном савезнику помогао да се учврсти у Просеку: „И најѣре ѣа Сѣефан увеве у један шврди граг, који се зове Просек, давши му војску своју у ѡмоћ.“ Теодосије, *Жишѣје свештој Саве*, превео Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 104.

[21] Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре* (Чачак: Народни музеј; Београд: Службени гласник, 2012), 52.

нападали, пљачкали, остављали пустош. Имајући то у виду, средњовековни људи су неретко у близини манастира градили фортификације ради заштите светиња.²²

Све до великих освајања на југу у време краља Стефана Уроша II Милутина и краља и цара Стефана Душана, утврђеним градовима није посвећивана велика пажња. Градови наслеђени од Византије само су одржавани, а нови нису зидани у великој мери. Након ширења ка југу, под власт српских владара долазе велики и значајни центри које је као тековине рата требало одбранити.²³ Сачуван је податак који се односи на време владавине цара Стефана Душана, прецизније, на период између 1344/5. и 1350. године. Тада је владар извршио знатне грађевинске радове у освојеној Верији. Како сведочи Јован Кантакузин, цар Стефан Душан је довео 10.000 радника из различитих делова државе, а тај велики број људи је обитавао ван града.²⁴ Овај податак потврђује да су за извршавање градозиданија зависни људи били у обавези да иду даље од своје жупе или града, ако је то била владарева воља. Нема помена да се нешто слично десило у неком другом граду освојеном од Византије.

О значају градозиданија сведочи и то што је један члан Душановог законика (127.) регулисао вршење ове работе: „*И где се праг*

[22] Једно од најбоље очуваних српских средњовековних утврђења јесте Маглич, подигнут највероватније у XIII веку (можда и раније) ради заштите оближњих манастира Жиче и Студенице, као и ради лакше контроле долине реке Ибар. Маглич представља сјајан пример српских средњовековних фортификација грађених дуж важних путева, ради контроле и заштите трговине. Утврђење има седам кула и шестоугаону бранич-кулу, а унутрашњем делу се налазе остаци војних барака, палате, цркве Св. Ђорђа, бунара и резервоара за воду. О Магличу видети у: Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији* (Београд: Просвета, 1950), 125-128; Синиша Мишић, „Маглич“ у: *Лексикон прагова и шрвова*, 173-177.

[23] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71; Исти, „Вештина ратовања и живот војника“, 234.

[24] „*Неко друго мноштво радника, како се њрчало више од десет хиљада, доведено из чшаве краљеве земље за зидање њврђаве (акројлоља), боравећи изван зидина.*“ (*Византијски извори за исђорђу народа Јуославије VI*, уредници Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986), 506).

сруши или кула, да ја њораве ѡрађани ѡоја прага и жуја шшо је обласи ѡоја прага.“²⁵

Овај члан Законика потврђује да је градско и жупско становништво подједнако имало обавезу да зида и поправља градове. Становништво из околне жупе склањало се у утврђени град приликом опасности, па је отуда постојала и обавеза да исти гради и поправља. Поред локалног, значајан број становника у граду чинили су трговци, а нарочито бројни били су Дубровчани. За време владавине династије Немањић дубровачки грађани нису били у обавези да извршавају ову работу (као ни градобљуденије), што је било санкционисано повељом краља Стефана Уроша II Милутина, којом је дао трговачке повластице Републици Св. Влаха. У овом документу је наглашено да су они били изузети обавеза: „*И прага да не работшају, ни ја бљуду.*“²⁶ То је потврда војне моћи и стабилности државе којој није била потребна помоћ страних држављана. Све се променило када је запретила опасност од Османлија.

У другој половини XIV века дошло је до великих промена на Балкану, јер су османски емири све више ширили своје поседе у Европи и на тај начин угрожавали српске обласне господаре. Због све већег „*сѡраха измаиљћанског*“ долази до пораста значаја утврђења, нарочито оних на границама.²⁷

[25] *Душанов законик*, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010), 196.

[26] Стојан Новаковић, *Законски сѡоменици*, 162; Љубомир Стојановић, *Сѡаре српске ѡвеље и ѡсма*, књига 1. *Дубровник и њеѡви суседи* (Београд: Српска краљевска академија; Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929), 37 (у даљем тексту: Љубомир Стојановић, *Сѡаре српске ѡвеље и ѡсма*).

[27] „*Сѡрах измаиљћански*“ је феномен назван тако од стране средњовековних писаца у српским земљама. Узгред, Срби су за Османлије користили још и назив *Аѡарени*, према Аврамовој наложници Агари. Она му је родила сина Исмаила, од кога, према легенди, муслимани воде порекло. Отуда су се ова два назива укоренила у српским средњовековним списима (прим. аут.). Сливовит запис о томе какав су страх Османлије сејале након Маричке битке, а узгред и први помен „*сѡраха измаиљћанског*“, оставио је инок Исаија: „*Јер не би кнеза, ни вође, ни насѡавника међу људима ни да их избавља ни да сѡсава, но сви се исѡунше сѡрахом измаиљћанским, и срца*

Стратешки важна места, као што су градови Козник, Петрус, Брвеник, Копријан, Сталаћ или Ново Брдо, ојачавали су старе или добијали нове бедеме.²⁸ Утврђења од овог времена постају већа, виша, тврђа. Први пут је једна владарска задужбина, манастир Раваница (задужбина кнеза Лазара), добила масивне бедеме са донжон кулом (званом још и главна или бранич-кула).²⁹ То ће бити случај и са задужином његовог сина Стефана, манастиром Манасија.³⁰ Владари су желели да јака утврђења штите њихове гробне цркве. Некада су око манастирских комплекса грађене зидине да би монашку заједницу одвојиле од спољног света, а у време „*сѝраха измаиљанског*“ да би манастир заштитиле од пљачке и разарања.³¹ Промене су биле видљиве и на дворовима владара. Немањићи су време махом проводили у дворовима на отвореном простору, без зидина. Међутим, већ је кнез Лазар настојао да се прилагоди насталим приликама, па је своју резиденцију у Крушевцу опасао јаким бедемима. И његови наследници су чинили исто. На историјску сцену

је ступило доба великих улагања у системе фортификација.³²

Градови са јаким зидинама још су већи значај имали у XV веку, нарочито они велики. Сачуван је један интересантан податак о градозиданију из доба деспота Стефана Лазаревића који сведочи о важности Београда. Он је 20. јануара 1427, уговарајући своје посмртне помене, људе подложне Лаври Св. Атанасија ослободио свих работа, сем војске када је он водио, потечице и крајишке војске, као и градозиданија Београда.³³ Ова последња одредба потврђује две битне чињенице - да је зависно становништво, по владаревој наредби, морало да иде даље од своје жупе (у овом случају метохије) или града на извршење обавезе градозиданија, баш као у време цара Стефана Душана приликом обнове Верије. Поред тога, ово је сведочанство да је градња Београда трајала током читаве деспотове владавине. Наредба деспота Стефана показује колики је значај имао престони град у његовој држави, а када се зна да је 1427. Деспотовина трпела нападе Османлија које је предводио лично султан, не чуди што манастирски људи нису били ослобођени ових, горе поменутих обавеза.³⁴ Ратови су са собом доносили велика страдања, па су сви морали да поднесу одређена оптерећења ради успешне одбране.

Након што је умро деспот Стефан Лазаревић, угарски краљ Жигмунд Луксембуршки

храбра јуначких људи у најслабија срца жена и рејворише се.“ *Сѝари срѝски зайиси и најѝиси, Сѝара срѝска књижевност* у 24 књиге, приредио Милорад Павић (Београд: Просвета; Српска књижевна задруга, 1986), 72.

[28] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71-87; Марко Шуица, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝсѝодин* (Београд: Еволута, 2014), 82.

[29] Донжон кула (главна, бранич-кула) била је главно упориште намењено одбрани утврђења. Биле су масивне, разних облика, високе и до 30 метара. Освајање ове куле значио је пад одбране целог града (Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 83-84; Исти, „Бранич-кула“ у: *ЛССВ*, 62-63; Исти, „Донжон“, у: *ЛССВ*, 164).

[30] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 78; Јованка Калић, *Срби у ѝозном средњем веку*, 149.

[31] О страху у средњем веку, укључујући „*сѝрах измаиљански*“ видети: Јованка Калић, „Страх турски после Косова“, у: *Свети кнез Лазар. Сѝоменица о шестѝој сѝѝођишњици косовској боја* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 185-191; Радивој Радић, *Сѝрах у ѝозној Византији, 1180-1453, I-II* (Београд: Стубови културе, 2000), 201-241; Ђан Делимо, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zogana Stojanovića, 2003); Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, *Истѝоријски часѝпис*, књ. LIII (2006): 93-121; Исти, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝсѝодин*, 55-57, 90-93.

[32] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71-87; Јованка Калић, *Срби у ѝозном средњем веку*, 62-63. У периоду пред одлучујући сукоб са Османлијама улагана су огромна материјална средства за одбрану земље, па су чак коване новчанице умањене вредности. Та преко потребна средства, између осталог, коришћена су за подизање и обнову утврђења која су народ бранила од Османлија. О овом питању погледати: Вујадин Иванишевић, *Новчарсѝтво средњовековне Србије* (Београд: Стубови културе, 2001), 161-164, 168-169; Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 119; Исти, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝсѝодин*, 91.

[33] „И ако се би зѝодило инои мѝшохи лаврскои ѝоки на зигане Белѝрада, ѝђи и овази више речена села да ѝоходе с ними заедно, а на ине градозидание ни на едно.“ (Стојан Новаковић, *Законски сѝоменици*, 500-501).

[34] Јованка Калић, *Срби у ѝозном средњем веку*, 134.

је захтевао од новог владара, деспота Ђурђа Бранковића, да преда Београд. Како је деспот Ђурђе био приморан на овај поступак, отворило се питање нове престонице. Он се определио за Смедерево, на граници са Угарском, одакле се брзо могла добити помоћ за борбу против Османлија.³⁵ Прво је у периоду од 1428. до 1430. изграђен Мали град, а затим и Велики град. Када је било завршено, Смедерево је представљало највећи српски средњовековни утврђени град.³⁶ Све ово је настало великим напрезањем материјалних и људских ресурса. По свему судећи, радна снага је довођена из целе земље, на основу обавезе градозиданија. Радовима је руководио Ђурђе Кантакузин, брат Ирине, супруге деспота Ђурђа. Због претешких обавеза које је зависно становништво трпело приликом изградње Смедерева, народна традиција је Ирину упамтила као „*џроклеџу Јерину*“.³⁷

Градобљуденије

Градобљуденије је била работа зависног становништва да стражари и брани градове како у ратним, тако и у мирнодопским временима.³⁸ То је значило да су становници града и околне жупе били у обавези

[35] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 76-77, 80-81; Александар Крстић, „Смедерево“ у: *Лексикон градова и шпрџова*, 265.

[36] Александар Крстић, „Смедерево“ у: *Лексикон градова и шпрџова*, 265.

[37] Јованка Калић, *Срби у њоном средњем веку*, 167.

[38] Марко Шуица, „Градобљуденије“, у: *ЛССВ*, 125. Поред термина градобљуденије, у изворима се среће формулација „*ни цаконсџва њо градовех*“. Појам *цаконсџво* се односио на стражарење у граду. *Цакони* су у Византији били градски стражари (Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 420; Синиша Мишић и Марија Копривица, „Општа хрисувоља цара Стефана Душана Хиландару“, 68; Жаклина Вранић-Бијелић, „Стража“ у: *ЛССВ*, 714-715). У појединим случајевима за стражаре се помиње термин „*бџи*“ (Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 428; Милош Благојевић, *Државна уџрава у српским средњовековним земљама*, 257; Жаклина Вранић-Бијелић, „Стража“ у: *ЛССВ*, 714-715). У неким документима за стражу се среће појам „*варга*“ и „*вардишџе*“. Термин варда значио је исто што и стража, а вардиште место где је стајала стража. Реч је грчког порекла и до данас је остала сачувана у неким географским именима (Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 453, 595, 650, 651; Синиша Мишић, „Варда, вардиште“, у: *ЛССВ*, 68).

да даноноћно обезбеђују стражу.³⁹ За разлику од градозиданија, градобљуденије је била редовна работа. На који начин су људи бирани да извршавају стражу, не можемо знати. Међутим, као и код градозиданија, можемо претпоставити да је само један део зависног становништва (и то највероватније онај млађи) морао да у одређеном моменту извршава ову работу, како остале обавезе не би биле запостављене. Наравно, у време мира није било потребе да сви расположиви људи обавезни да извршавају градобљуденије буду у утврђењу. Могуће да је ово оптерећење било равномерно распоређено на све зависне људе или су поједине категорије са мањим бројем обавеза извршавале градобљуденије. Све ово могло је важити у мирнодопско време. У време рата владала је ванредна ситуација, па је тада ова работа обавезивала све војно способне житеље града и околне жупе. Што се тиче тежине извршавања овог оптерећења, због природе посла склони смо да верујемо да је оно спадало у лакше обавезе зависног становништва. Ипак, давање коначног суда није могуће због непостојања извора који би о томе сведочили.

Неопходно је размотрити још једно битно питање у вези са обављањем градобљуденија – одакле је зависно становништво наоружавано. Мишљења смо да је у сваком утврђењу било оружарница и да су по доласку на стражу људи добијали наоружање неопходно за вршење задате дужности. Приликом страже, а посебно у време опсаде, сваки способан човек морао је имати барем основно оружје како би био кадар да се брани. Нарочито су лукови, стреле и самострели били ефикасни приликом

[39] Приликом страже, време су проводили на шетницама. Шетнице (или шетне стазе) биле су пролази на зидинама по којима су се стражари кретали. Често су биле наткривене дрвеном конструкцијом, а заштиту је пружало круниште, тј. зупчаста испупчења на зидинама која су служила као заклон стражарима. Назив су добила због изгледа који је подсећао на круну (Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 83; Исти, „Стена“, у: *ЛССВ*, 707).

одбране. По завршетку службе, зависни становници су вероватно добијено оружје враћали, а претпостављамо да је све то надгледао управник града или неки његов помоћник. Ово је још извесније ако се узме у обзир да нико није желео да има наоружане феудалне подложнике, јер би у случају незадовољства то могли да употребе. Међутим, требало би оставити могућност да су код куће ипак имали неко примитивније и јефтине оружје попут батине, праћке, лука и стреле, а понеки од њих можда и копље. Наравно, и оруђа као што су секире, косири, виле могла су послужити у самоодбрани.⁴⁰

Поред зависног становништва, у одбрани градова учешће су имале и сталне војне снаге ангажоване у складу са баштинским и пронијарским обавезама, а у већим и значајнијим градовима било је и најамника.⁴¹ Није се могло очекивати од људи без икаквог или врло слабог војног искуства да успешно бране град, па је присуство „људи од заната“ било неопходно. Највероватније да је у већим и важнијим градовима стражу у мирнодопско време обављала само стална војна посада, а у ратним периодима и сви грађани и становници околне жупе дужни да извршавају раду градобљуденије. Што се тиче мањих утврђења од секундарног значаја или оних на манастирским властелинствима извесније је да су стражу у њима извршавали зависни људи тог краја, јер је издржавање војне посаде изискивало велика материјална средства. Поред њих, сигурно је било баштиника и пронијара,

ако не као стражара, онда барем као заповедника посаде.

Ипак, није све зависно становништво било у обавези да стражари и брани градове. Зависни људи на манастирским властелинствима били су изузети работе градобљуденије према владару.⁴² Тачније, они су имали обавезу да стражаре, али само за рачун манастира као новог господара и у оквиру његовог комплекса (или неког утврђења које је припадало манастиру), чувајући тиме и поменути манастир и његову имовину. Овој тврдњи иде у прилог одредба из Светоарханђеловске хрисовуље цара Стефана Душана: „А сва ѿорска села и Шикља да сѿоје у манасѿиру на сѿражи колико одреди иуѿман.“⁴³ Да је манастирски комплекс био сигуран и чуван, сведочи дешавање са почетка 1373. године. Тада је био очекиван напад жупана Николе Алтомановића на Призрен, који је у то време био под влашћу породице Балшић, а Дубровчани који су се затекли у Призрену склонили су се у оближњи манастир Св. Арханђела.⁴⁴ То значи да је манастир још 1373. био сигурно место, што потврђује да се поштовала одредба о стражи коју је прописао цар Стефан Душан.⁴⁵ Остаје

[40] Никола Миновић, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народне музеја XLVI* (Чачак, 2017): 31.

[41] Милош Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, уредник Радош Љушић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 242-243; Марко Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“, 234. Јован Кантакунин је забележио да је цар Стефан Душан у граду Верији населио немачке најамнике који су били у његовој служби. Држање најамника у граду Верији сведочи о важности овог града у држави цара Стефана Душана (*Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 503).

[42] Сачуван је значајан број повеља којим су манастири били особожени од разних работа, укључујући градоизданије и градобљуденије (видети нап. бр. 2, 3 и 4 у овом раду).

[43] Синиша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 140.

[44] Раде Михаљчић, *Крај српској царсѿва* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1989), 196.

[45] Синиша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 27. Владари из династије Немањић нису бринули само о заштити манастира на територији српских земаља, већ су водили рачуна и о добробити Хиландара. Због значаја задужбине првих Немањића, неопходно је било старати се о њеној сигурности. Тако је краљ Стефан Урош II Милутин повељом Хиландару око 1299. одредио: „Дагох њеном манасѿиру који се налази у Свештој ѿору, у Хиландару, село ѿо имену Биѿуњ и Ослнице и Мсково и Зборско... И да не чувају сѿражу од Грка у ѿризренској меѿохији коју су чували, неѿо за ѿу сѿражу да дају човека у Свештој ѿору, да чува сѿражу на мору на ѿрисѿанишѿу.“ (Драгић Живојиновић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину“, *Сѿари српски архив* 9 (2010): 9). Као што се из цитираног дела повеље може видети, краљ је ради сигурности манастира наредио да један човек из призренске метохије иде на Свету Гору и да стражари на пристаништу, највероватније због опасности од гусара.

могућност да су се приликом опсаде манастира у одбрани ангажовали и сами монаси, иако је у начелу Божијим слугама учешће у рату било забрањено. Ипак, „Зар не треба бранити од нападача имање светих заштитника њихових светилишта?“⁴⁶ Ово је још извесније ако се има на уму да је један број средњовековних монаха потицао из редова властеле, који су још од ране младости били подучавани ратничком вештином, тако да су у критичним моментима могли то стечено знање да искористе. Познат је пример игумана Данила, каснијег српског архиепископа и писца, који је почетком XIV века организовао одбрану Хиландара, у време када је овај манастир нападала Каталанска компанија.⁴⁷

Примера ради, биће наведен податак у вези са обавезом баштиника да чува манастирско утврђење. Наиме, у Трећој дечанској хрисовуљи, коју је издао краљ Стефан Душан између 1343. и 1345. године, за извесног протопопа Прохора било је прописано да извршава работу чувања града. У исправи стоји: „И *iproшойой Прохор са својим селом Зерзевом да бљуде ipag црквени*.“⁴⁸ Изгледа да је поменути протопоп Прохор као баштиник (ово „*својим селом*“ сасвим сигурно се односило на то да је село Зерзево имао као баштински посед) био у обавези да, као и сви властеличићи подложни манастирима, извршава работу градобљуденије.⁴⁹

[46] Цитат преузет из: Žorž Dibi, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980-1420* (Београд: Nolit, 1989), 66.

[47] Архиепископ Данило II, *Живоји краљева и архиепископској српских*, прево Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1935), 257-260. О нападима Каталанске компаније на Хиландар погледати: Мирјана Живојиновић, „Житије архиепископа Данила као извор за ратовање Каталанске компаније“, *Зборник радова Византолошкој инститиути* 19 (1980): 251-273.

[48] Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље* (Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976), 263; Милош Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 162; Марија В. Копривица, „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011), 127.

[49] Марија В. Копривица, „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“, 127.

Податак о обавези протопопа Прохора да чува утврђење уједно је потврда да су баштинници били дужни да извршавају работу градобљуденије. Истина, помен је сачуван за манастирско властелинство, али не треба доводити у питање да је исти случај важио и на световним добрима. Поред поменутог Прохора, на дечанском властелинству било је још пет властеличића који су као работу имали „*да држе ipag редом*“.⁵⁰ Све су свему, о дечанском утврђењу су се старали властеличићи, а ту обавезу су извршавали са својим зависним људима, и то највероватније на смену, како остале работе на њиховим имањима не би трпеле.⁵¹ На челу дечанског утврђења налазио заповедник са титулом челника (по имену се јављају челници Радан и Ивоје), што сведочи да је војна организација знатно ојачала. Челник је имао знатан утицај у манастиру и по угледу се сврставао одмах иза игумана.⁵² Нема сачуваних података о томе ко се налазио на челу војних посада у утврђењима осталих српских средњовековних манастира.

Слична градобљуденију била је работа знана из извора као „*чување ѿмница*“. Она се, додуше, као обавеза зависног становништва јавља само у повељи краља Стефана Уроша II Милутина за манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља из 1299/1300. године. Између осталог, овим документом било је одређено за људе који су припадали поменутом манастиру, а налазили су се у Скопљу, да нису имали: „*ни ѿмнице бљуси*“.⁵³ У повељи није наглашено на коју се тамницу мислило (односно где се та тамница налазила), али

[50] Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 265-266.

[51] Милош Благојевић, „Град и жупа - међе градског друштва“ у: *Социјална стурктура српских ipадских насеља (XII-XVIII век)* (Смедерево: б. и., 1992), 68-69.

[52] О овом питању видети: Милош Благојевић, „Челници манастира Дечана“ у: *Дечани и византиској уметности средином XIV века* (Београд: САНУ, 1989), 21-34; Исти, „Град и жупа - међе градског друштва“, 69; Исти, *Државна уйрава у српским средњовековним земљама*, 216-219.

[53] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици*, 609.

пошто су од ове работе били изузети људи из Скопља који су припали манастиру Св. Ђорђа, може се претпоставити да су били ослобођени чувања тамнице за рачун владара у самом граду Скопљу.⁵⁴

Сада ћемо се усредсредити на значај градобљуденија у другој половини XIV века. По доласку Османлија на Балкан и њиховим све чешћим упадима на територије српских обласних господара, поменута работа постала је свакодневни део живота људи у градовима и њиховој околини.⁵⁵ Акинџије, лако наоружани османлијски коњаници, били су слати да сеју страх брзим упадима у непријатељске територије. Харањем и паљењем чинили су да немир и паника постану свеprisутни.⁵⁶ Примењујући тактику застрашивања ширих слојева друштва, Османлије су успевале да дестабилизују крајеве које су желели да покоре.⁵⁷ Једини спас за становништво

угрожене територије био је бег у утврђени град са војним гранизоном или у крајеве који су још увек били ван удара акинџија, тих весника смрти (попут територија кнеза Лазара и Вука Бранковића, Дубровника, Босне, касније и Угарске).⁵⁸

Приликом одбране од напада Осмалија, зависни људи нису бранили само част и достојанство свог владара или феудалног господара, већ сопствени живот и имовину. Наиме, у освајачкој тактици Османлија постојао је ратни обичај назван „уагма“. Она је подразумевала незадрживи јуриш на град који је османска војска намеравала да освоји (који је претходно одбио да се преда без борбе), а по заузимању истог преживели војници имали су право на плен у људима и материјалним добрима.⁵⁹ Свесни да им предстоји одлучујућа битка, тај коначни Армагедон, српски владари су спровели опсежне припреме ради одбране земље, у шта су уложили огромна материјална средства, а чување и одбрана градова од стране зависног становништва играли су битну улогу. Сигурност градских зидина у

[54] Узгред, треба поменути да су тамнице у средњем веку била места за затварање људи и издржавање казне. Мogle су се налазити у тврђавама, пирговима, грађевинама у оквиру манастирских комплекса, па и по кућама. Њима се располагало било на основу власти и силе или владаревих овлашћења. Велики број људи је могао из различитих разлога да заврши у тамници. Неколико чланова Душановог законика прописивало је под којим су све условима људи могли бити затворени у тамницу (чл. 19, 166, 184, 185, 198) (Душанов законик, 156, 213, 219, 224; Ђорђе Ђекић, „Тамница“ у: *ЛССВ*, 725-726).

Зависно становништво је, поред чувања градова, имало као обавезу да стражари на путевима. Три члана Душановог законика регулисала су ово питање (чл. 157, 158, 160). Како не бисмо скренули са главне теме овог рада, нећемо детаљније разматрати ову обавезу (Душанов законик, 209-211; Сима Ђирковић, „Сеоска општина код Срба у средњем веку“, у: *Рабојници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, уредник Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 344-345; Жаклина Вранић-Бијелић, „Стража“ у: *ЛССВ*, 714-715).

[55] Марко Шуица, *Вук Бранковић. Славни и велможни јосјодин*, 83.

[56] Исто, 72.

[57] Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 94. Дobar опис о томе на који су начин акинџије сејале страх оставио је Константин Михаиловић, Србин који је један део живота провео као јаничар: „*Турци своје брзе коњанике зову акинџије, што јесћ лећећи, и они су као кишни њљускови који њагају из облака. А од ових њљускова велике њојлаве настијау и брзи њошоци шћшо се ѡреливају ѡреко обала и шћшо јод дојрабе, све носе са собом. Али не шћрају дуо. Ишћо шћко ни шћурски брзи коњаници, као*

.....
ни кишни њљускови нишћи шћрају нишћи се задржавају дуо, али докле захваите, све ѡокује, ојљачкају, ѡобоју и унишћи шћко да за мнојо јодина шћ ѡешао зајевашћи не може.“ (Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене или шћурска хроника*, предговор, превод и напомене Ђорђе Живановић (Београд: Просвета, 1966), 174-175).

[58] У јесен 1386. терор акинџија осетили су Босна и Дубровник, па је становништво из Хума пред опасношћу бегало у Стон и на Стонски рат (Пељешац). У одлукама већа Дубровачке републике први пут се среће термин „*terror Turcorum*“. Циљ овог упада вероватно је био испитивање терена за даља напредовања, али и застрашивање евентуалних противника (Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке Рејублице II* (Београд: Научно дело, 1964), 298). Након овог упада акинџија, Дубровчани су започели опсежне мере око утврђивања и организовања страже у Стону, а још 1385. у Малом Стону је кренула градња три куле и планирање финансирања страже, а обалу са неретљанске стране штитио је наоружан брод (Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку* (Београд: Научна књига, 1952), 9; Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 118). У време мира и несметаног функционисања државе зависно становништво није смело да својевољно и без одобрења господара напушта имање. Чињеница да су феудални подложници били приморани да беже са својих поседа сведочи да је опасност била огромна.

[59] Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 108.

време рата, а нарочито опсада, снажила су морал људи, али и жељу за преживљавањем.

Опасност од Османлија била је пред очима кнезу Лазару и Вуку Бранковићу, нарочито након пада Ниша 1386. године.⁶⁰ У прилог овој тврдњи иду повеље издате Дубровчанима почетком 1387. године. Већ је речено да дубровачки трговци нису били у обавези да зидају и чувају градове српских владара, што је било санкционисано и поментом повељом краља Стефана Уроша II Милутина. Међутим, у новим околностима морало је доћи до извесних промена, па је исправом кнеза Лазара од 9. јануара 1387. било одређено: „И кои се је Дубровчанин забаштинил у Новом Брду, њи да зије ѓрад, и да чува; кои ли су ѓосџије, и несу се забаштинили, да им је на воли, шџо им ѓоге.“⁶¹ Слична одредба јавља се у повељи Вука Бранковића из исте године, која је издата једанаест дана касније (20. јануара 1387), где је било прописано: „И који су се Дубровчани забаштинили ѓо мојим ѓрадовима, џи да зидају ѓрад и да чувају.“⁶² Док су Дубровчани били приморани да обављају ове две работе на територијама кнеза Лазара само у Новом Брду, већ на поседима Вука Бранковића морали су то да раде у свим градовима у којима су се забаштинили. То указује да су јужне српске области биле прве на удару, а самим тим и најугроженије.⁶³ На овај начин су грађани Републике Св. Влаха штитили своје куће и имовину, а не само градове и поседе српских владара.⁶⁴ Додуше, то су били у обавези да

чине само забаштињени Дубровчани, док је онима који су били „џосџи“ остављено на вољу да ли ће учествовати у утврђивању и одбрани градова. Ове одредбе недвосмислено потврђују да је „сџџрах измаиљџански“ био огроман и да су све расположиве снаге морале бити употребљене за одбрану.

У периоду након Косовске битке нема много података који говоре о извршавању градозиданија и градобљуденија, осим ретких помена где се манастирска имања ослобађају од истих, у складу са устаљеном праксом.⁶⁵ Али на почетку XV века ове работе наново се јављају, сада у повељама Лазаревића и Бранковића. Поред већ уобичајених исправа где се манастири ослобађају ових оптерећења,⁶⁶ поново се срећу одредбе у уговорима са Дубровником, где су њихови трговци били дужни да зидају и бране градове у местима где су се забаштинили. Ове одредбе налазе се у уговорима Дубровника и деспота Стефана Лазаревића из 1405,⁶⁷ Гргура и Ђурђа Бранковића са мајком Маром и братом Лазаром из исте године,⁶⁸ као и повељама деспота Ђурђа Бранковића из 1428.⁶⁹ и 1445. године.⁷⁰

Да ови прописи нису били мртво слово на папиру, показало се 1412. године. Наиме, тада је султан Муса напао Деспотовину, опустошио Врање и напао Ново Брдо, а у одбрани овог града успешно су учествовали и Дубровчани.⁷¹ Они нису пропустили

[60] О паду Ниша под власт Османлија 1386. видети: Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 99-113; Исти, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѓосџодин*, 84-90.

[61] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 201; Љубомир Стојановић, *Сџџаре срџске ѓовеље и ѓисма*, 121.

[62] Марко Шуица и Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља Вука Бранковића Дубровнику“, *Сџџари срџски архив* 9 (2010): 103.

[63] Марко Шуица, „Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године“, *Сџџари срџски архив* 9 (2010): 230.

[64] О Дубровчанима као феудалцима на тлу српских земаља у средњем веку погледати: Михаило Динић, „Дубровчани као

феудалци у Србији и Босни“, у: *Из срџске исџорије средњеџа века*, приредили Сима Ђирковић и Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 2003), 420-430.

[65] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 520.

[66] Исто, 498, 499, 529, 607; Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грџке ѓовеље срџских владара*, 305; Андрија Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви“, *Сџџари срџски архив* 2 (2003): 198

[67] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 220; Андрија Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима“, *Сџџари срџски архив* 10 (2011): 157.

[68] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 223.

[69] Исто, 234

[70] F. Mikosich, *Monumenta Serbica*, 435.

[71] Константин Философ, *Живџџ Сџџефана Лазаревића, десџџоџа срџскоџ*, превод и напомене Гордана Јовановић

прилику да деспота Стефана подсети на своје заслуге када је 1417. дошло до сукоба између њега и трговаца Републике.⁷² У још два случаја Дубровчани су учествовали у одбрани деспотових градова: у јесен 1425. када је Сребрницу напао босански краљ Твртко II Твртковић, а други пут почетком 1427. када су бранили Ново Брдо од османске опсаде.⁷³

Закључак

У оквиру „*рабоџа великих и малих*“ градозиданије и градобљуденије имали су веома важно место, јер су од њих у великој мери зависили одбрана и сигурност државе. Значај зидања и чувања градова постао је очит у другој половини XIV века, када је опасност од Османлија постала свеprisутна. Јер „*сѣрах измаиљѣански*“ није био универзалан попут страха од глади, куге, смрти. Османлија су се плашили само они који су били физички угрожени. Ктитори (попут кнеза Лазара, деспота Стефана и Ђурђа) били су свесни опасности, што их је приморало да граде уточишта за људе, културу, државу. Да би се становништво заштитило, поред војске била су неопходна и утврђења која је требало зидати и бранити, што је изискивало ангажовање већег дела становништва. У одбрамбеном устројству средњовековне државе, фортификације су биле једнако важне колико и војници. Мере спроведене у циљу одбране ипак нису уродиле плодом. Једна по једна, до краја XV века све српске земље су се сјатиле под османски барјак.

ИЗВОРИ:

Алексиј Владимир, „Повеља краља Стефана Душана охридској Цркви Богородице Перивлепте“, *Сѣари срѣски архив* 14 (2015): 23-39.

(Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009), 80.

[72] Андрија Веселиновић, *Држава срѣских десиоџа*, 168

[73] Исто, 168-169.

Архиепископ Данило II, *Живоџи краљева и архиепискоја срѣских*, превео Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1935)

Веселиновић Андрија, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви“, *Сѣари срѣски архив* 2 (2003): 193-202.

Веселиновић Андрија, „Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима“, *Сѣари срѣски архив* 10 (2011): 151-164.

Византијски извори за историју народа Јуџославије VI, уредници Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986)

Вујошевић Жарко, „Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија“, *Сѣари срѣски архив* 10 (2011): 71-86.

Вујошевић Жарко, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Сѣари срѣски архив* 9 (2010): 111-133.

Вујошевић Жарко, „Хрисувоља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину“ *Сѣари срѣски архив* 5 (2006): 115-137.

Динић Михаило, *Одлуке већа Дубровачке Рејублике II* (Београд: Научно дело, 1964).

Драгичевић Павле, „Повеља 'царице' Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архилевици“, *Сѣари срѣски архив* 10 (2011): 87-102.

Душанов законик, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010)

Живојиновић Драгић, „Велика прилепска хрисувоља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, *Сѣари срѣски архив* 7 (2008): 71-90.

Живојиновић Драгић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину“, *Сѣари срѣски архив* 9 (2010): 3-17.

Живојиновић Драгић, „Скопска хрисувоља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)“, *Сѣари срѣски архив* 7 (2008): 59-70.

Ивић Павле, Грковић Милица, *Дечанске хрисувоље* (Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976)

Константин Философ, *Живоџи Сѣефана Лазаревића, десиоџа срѣској*, превод и напомене Гордана Јовановић (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009)

Марјановић-Душанић Смаиља, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Светог Ђорђа и села Уложишта који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сѣари срѣски архив* 9 (2010): 63-73.

Марјановић-Душанић Смиља, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 69-85.

Miklosich Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Viennae: Apud guilelmum Braumuller, 1858)

Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене или џурска хроника*, предговор, превод и напомене Ђорђе Живановић (Београд: Просвета, 1966)

Михаљчић Раде, *Закони у сџарим српским исјравама* (Београд: САНУ, 2006)

Михаљчић Раде, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 85-97.

Мишић Синиша, Копривица Марија, „Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 65-106.

Мишић Синиша, Суботин-Голубовић Татјана, *Свешто-арханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003)

Мишић Синиша, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 75-86.

Мишић Синиша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 181-206.

Мишић Синиша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 135-149.

Мишић Синиша, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 59-90.

Новаковић Стојан, *Законски сјоменици српских држава средњеје века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912)

Петровић Владета, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 3-32.

Соловјев Александар, Мошин Владимир, *Грчке повеље српских владара* (Београд: Српска краљевска академија, 1936)

Соловјев Александар, *Одабрани сјоменици српској љрава (од XII до краја XV века)* (Београд: Геца Кон, 1926)

Сџари српски зајиси и најџиси, *Сџара српска књижевност у 24 књије*, приредио Милорад Павић (Београд: Просвета; Српска књижевна задруга, 1986)

Стојановић Љубомир, *Сџаре српске љовеле и џисма, књија 1. Дубровник и његови суседи* (Београд: Српска

краљевска академија; Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929)

Теодосије, *Жиџије свештој Саве*, превео Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1984)

Шуица Марко, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља Вука Бранковића Дубровнику“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 99-109.

Литература:

Благојевић Милош, „Град и жупа – међе градског друштва“ у: *Социјална сџрукџура српских љрадских насеља (XII–XVIII век)* (Смедерево: б. и., 1992), 67-83.

Благојевић Милош, *Државна уџрава у српским средњовековним земљама* (Београд: Службени лист СРЈ, 1997)

Благојевић Милош, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државностџ*, уредник Радош Љушић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 191-246.

Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989)

Благојевић Милош, *Српска државностџ у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011)

Благојевић Милош, „Челници манастира Дечана“ у: *Дечани и визанџијска умејностџ средином XIV века* (Београд: САНУ, 1989), 21-34.

Божић Иван, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку* (Београд: Научна књија, 1952)

Веселиновић Андрија, *Држава српских десјоџа* (Београд: НИУ Војска, 1995)

Delimo Žan, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003²)

Дероко Александар, *Средњовековни љрагови у Србији, Црној Гори и Македонији* (Београд: Просвета, 1950)

Dibi Žorž, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980-1420* (Beograd: Nolit, 1989)

Динић Михаило, „Дубровчани као феудалци у Србији и Босни“, у: *Из српске исџорије средњеје века*, приредили Сима Ђирковић и Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 2003), 420-430.

Динић Михаило, „Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама“, *Глас СКА* 161 (1934): 58-97.

Живојиновић Мирјана, „Житије архиепископа Данила као извор за ратовање Каталанске компаније“, *Зборник радова Визанџолошкој исџиџиуџа* 19 (1980): 251-273.

Иванишевић Вујадин, *Новчарсџево средњовековне Србије* (Београд: Стубови културе, 2001)

- Калић-Мијушковић Јованка, *Београд у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1967).
- Калић Јованка, *Срби у њојном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике, 2012).
- Калић Јованка, „Страх турски после Косова“ у: *Свети кнез Лазар. Сјоменица о шестој стогодишњици косовској боја* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 185-191.
- Копривица Марија В., „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011)
- Лексикон градова и широва средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
- Лексикон српској средњеј века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999)
- Никола Миновић, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народної музеја XLVI* (Чачак, 2017): 27-36.
- Михаљчић Раде, *Крај српској царствва* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1989)
- Роровић Марко, *Beogradaska tvrđava* (Beograd: Arheološki institut, 1982)
- Поповић Марко, „Вештина ратовања и живот војника“, у: *Приватни живот у српским земаљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Сlio, 2004), 218-245.
- Поповић Марко, „Утврђења Моравске Србије“, у: *Свети кнез Лазар. Сјоменица о шестој стогодишњици косовској боја* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 71-87.
- Радић Радивој, *Страх у њојној Византији, 1180-1453, I-II* (Београд: Стубови културе, 2000)
- Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Манастѝри Овчарско-кабларске клисуре* (Чачак: Народни музеј; Београд: Службени гласник, 2012).
- Тарановски Теодор, *Историја српској љрава у немањихкој држави* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996²).
- Ђирковић Сима, „Сеоска општина код Срба у средњем веку“, у: *Рабојници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, уредник Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 341-348.
- Ђирковић Сима, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа; Глосаријум; Службени гласник, 1995)
- Шкриванић Гавро, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику* (Београд: Научно дело, 1957)
- Шкриванић Гавро, „Прилози за проучавање развоја ватреног оружја“, *Весник Војној музеја 2* (1955): 72-80.
- Шуица Марко, *Вук Бранковић. Славни и велможни љосјодин* (Београд: Еволута, 2014)
- Шуица Марко, „Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године“, *Стари српски архив 9* (2010): 217-232.
- Шуица Марко, „Приповест о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године“, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006): 93-122.

„STRONG CITY“: DUTIES TO PROTECT AND CONSTRUCT AS LABOURS OF THE DEPENDENT POPULATION

The dependent population of the medieval Serbian countries used to execute a large number of “*big and small tasks*”, among which “*gradozidanije*” (duty of building and repairing forts) and “*gradobljudenje*” (duty to provide guards in cities and on roads). These tasks used to be executed collectively in favour of the ruler and feudal masters. The most frequent mentions of these tasks can be found in monastery documents by which dependent people were exempted of their execution for the account of the issuer of the document.

The duties of construction and protection were of immense importance in the Middle Ages, especially during wars. During the rule of the Nemanjić Dynasty, these duties, although they were also executed, were not as important as they became later. The role of the Serbian people changed in the second half of the 14th century, from conquerors they became the defenders. The defence and preservation of the country were in the first plan and, therefore, these tasks used to be of an incredible importance. All available armed men had

to be used to fight against the infidels. The protection from the attacks of Ottomans could be ensured only by well-fortified cities with armed forces. That is why Serbian rulers allocated huge material resources for the construction or renewal of important strategic fortifications (Koznik, Petrus, Brvenik, Koprijan, Stalać, Novo Brdo, etc) or building of new capitals (Kruševac, Belgrade, Smederevo).

One of the main objectives of this paper was to put light on the role of the dependent population in the construction and defence of the cities. Their participation was of great importance for the defence system of the country, especially during wars. Due to insufficient descriptions related to the execution of these tasks in the preserved sources, we have tried, as much as possible, to show how the above mentioned duties were executed, by whom, etc. Besides that, we have made an attempt to provide as many examples as possible from the sources mentioning the execution of these tasks in order to create the most complete possible picture.

M. A. Nikola MINOVIĆ

„VILLE RIGIDE“: GRADOZIDANIA ET GRADOBLJUDENIA COMME BESOGNES DE LA POPULATION DÉPENDANTE

Le peuple vassal des terres médiévales serbes effectua de nombreuses „besognes grandes et petites“, entre autres, „Gradozidania“ et „Gradobljudenia“. Ces besognes furent exécutées collectivement au profit des souverains et des seigneurs féodaux. Les mentions les plus courantes se trouvent dans les documents monastiques, dans lesquels les personnes dépendantes furent exemptées de l’accomplissement pour le compte de l’émetteur du document.

Les besognes de Gradozidania et de Gradobljudenia possédèrent une grande importance au Moyen-Âge, surtout en temps de guerre. À l’époque de la dynastie Nemanjic, ces obligations, bien qu’effectuées, n’eurent pas autant d’importance qu’elles ne l’auront plus tard. Le rôle du peuple serbe changea dans la deuxième moitié du XIVème siècle, de conquérant il devint défenseur. La défense et la conservation de l’état furent au premier plan, aussi ces besognes furent d’une importance inexprimable. Toute la population armée disponible dut être utilisée pour le combat contre les infidèles. La sauvegarde des

attaques des Osmaliens put être procurée uniquement par les villes bien fortifiées avec une garnison armée. Pour cela, les souverains serbes allouèrent de grands moyens matériels pour la construction et le renouvellement des fortifications stratégiquement importantes (Koznik, Petrus, Brvenik, Koprijan, Stalac, Novo Brdo, etc) ou pour la construction de nouvelles capitales (Kruševac, Belgrade, Smederevo).

Un des principaux objectifs de cette étude fut d’élucider le rôle des habitants dépendants dans la construction et la défense des villes. Leur participation fut de grande importance pour le système de défense de l’état, surtout en temps de guerre. En raison de description insuffisante de l’exécution de ces besognes dans les sources conservées, on essaya, tant que possible, de démontrer de quelle manière les obligations mentionnées furent exécutées, qui les accomplit, etc. À part cela, on s’efforça de citer le plus d’exemples possibles à partir des sources qui parlent de l’exécution de ces besognes, afin de créer une image aussi complète que possible.

Nikola MINOVIC, M. A.